

РОЗДІЛ ІV. ДИСКУСІЇ

УДК 811.163.1'282''0800/1200''(045)

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2023-2-12>

ПОГЛЯДИ ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА НА МОВНУ СИТУАЦІЮ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ В КОНТЕКСТІ ЗМАГАНЬ ЗА МОВНЕ МИНУЛЕ

Геращенко О. М.

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри української лінгвістики, літератури та методики навчання

Харківська гуманітарно-педагогічна академія

пров. Руставелі, 7, Харків, Україна

orcid.org/0000-0002-9617-5272

olgeras@gmail.com

Ключові слова: *літературна мова, церковнослов'янська мова, давньоруська мова, місцева діалектна мова, диглосія.*

У контексті російсько-української війни загострилося питання про право на мовну спадщину Київської Русі і про те, чи була тоді мовна єдність. У статті з посиланнями на науковий доробок Ю. Шевельова критично розглянуто твердження історика С. Громенка про тогочасну мовну ситуацію.

Погляди С. Громенка на писемну мову зводяться до таких положень: були дві спільні літературні мови в Київській Русі, але ними майже не розмовляли; перша – давньоруська мова (історик вважає за точніший термін «давньокиївська книжна мова» чи навіть «київське койне»), друга мова – церковнослов'янська.

Очевидно, С. Громенкові невідомі погляди Ю. Шевельова на цю проблему. Найдокладніше видатний славіст представив їх у полеміці з Б. Успенським. Ю. Шевельов скритикував насамперед позицію про диглосію в Київській Русі, але водночас піддав критиці й основні постулати російського мовознавства про єдність церковнослов'янської мови та єдність давньоруської мови. Також Ю. Шевельов першим застосував соціолінгвістичний критерій для характеристики мовної ситуації в Київській Русі.

Ю. Шевельов зазначав, що в кожному тексті з тих часів церковнослов'янські й місцеві елементи змішуються. Перехід від церковнослов'янських елементів до місцевих можливий без особливих труднощів, тому що вони були частиною такої мовної системи, котра усвідомлювалася тоді як одна. Трагування мовної ситуації КР як одномовної дає відповідь на питання, чому не було перекладів з давньоруської мови церковнослов'янською мовою і навпаки: не роблять перекладів у межах однієї мови. Церковнослов'янські та місцеві елементи були складниками однієї літературної мови, подібно до того, як у сучасній англійській мові співіснують поряд елементи грецького, латинського, французького, англо-саксонського походження.

Шевельовське трактування лінгвоситуації в Київській Русі не є популярним серед сучасних науковців в Україні. Але досі ніхто доказово не спростував такого бачення, і через це саме воно має бути поширеним у науковій, науково-популярній, навчальній літературі, а також в інформаційно-просвітницькій політиці нашої держави.

YURII SHEVELOV'S VIEWS ON THE LINGUISTIC SITUATION IN KYIVAN RUS WITHIN THE CONTEXT OF FIGHTING FOR THE LINGUISTIC PART

Gerashchenko O. M.

Ph.D. in Linguistics,

Associate Professor at the Department of Ukrainian Linguistics,

Literature and Teaching Techniques

Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy

Rustaveli Ave., 7, Kharkiv, Ukraine

orcid.org/0000-0002-9617-5272

olgeras@gmail.com

Key words: *literary language, Church Slavonic, Common Russian, local dialect language, diglossia.*

Within the context of the Russian-Ukrainian war, the issue of the right to the linguistic inheritance of Kyivan Rus and of the proof the linguistic unity existed in those times is becoming more acute. This paper uses references to Yuri Shevelov's work to approach critically historian S. Hromenko's statement on the linguistic situation of that time.

S. Hromenko's views on the written language are reduced to the following assertions: there were two common literary languages in Kyivan Rus but those languages were hardly been spoken; the first one was the Common Russian language (the historian thinks the term Old Kyivan literary language or even Kyivan koine is more accurate), the other language was Church Slavonic.

S. Hromenko is apparently not acquainted with Yuri Shevelov's views over the problem most widely presented in the prominent Slavist's disputations with B. Uspenskij. First of all, Yuri Shevelov's chastised the idea of diglossia, simultaneously criticizing the principal postulates of Russian linguistics on the unity of the Church Slavonic language and on the uniformity of the Common Russian language.

Yuri Shevelov showed that every text from those times had both Church Slavonic and local elements mixed. The transition from the Church Slavonic elements to the local ones was easily exercised because they were a part of a linguistic system perceived then as a single one. The approach to the linguistic situation in Kyivan Rus as to a single-language one elucidates the fact Church Slavonic translations of Common Russian texts and vice versa never existed: people do not translate within the limits of the same language. The Church Slavonic and local elements were components of the same literary language like elements of Greek, Latin, French, Anglo-Saxon origin coexist in modern English.

Shevelov's approach to the linguistic situation in Kyivan Rus does not hold much favour among Ukrainian scholars of today. However, nobody disproved that approach yet, and that is why it should be spread in scientific, popular, academic literature and also in the informative and educational policy of our state.

Постановка проблеми. У контексті російсько-української війни вчергове загострилося питання про право на історичну й мовну спадщину Київської Русі і про те, чи була етнічна й мовна єдність на тих теренах у той час. Однак вважаємо, що такі проблеми слід обговорювати із посиланнями на доказову базу найбільших наукових авторитетів і робити це мають учені – фахівці в певних історичних чи лінгвістичних царинах.

Інакше це загрожує нам, українській стороні, поразкою в інформаційній площині.

Так, у січні 2023 року в інтернет-виданні «Локальна історія» була надрукована розлога (у двох частинах) стаття Сергія Громенка – історика, експерта Українського інституту майбутнього – під назвою «Про історичну неєдність росіян та українців». Перша частина (від 9 січня) присвячена проблемі етнічної самосвідомості в

Київській Русі [1], друга (від 27 січня) – питанню про те, чи існувала там і тоді мовна єдність [2].

Мета поропонованої розвідки – критично розглянути другу частину вказаної статті і, посилаючись на доробок видатного українського мовознавця Ю. Шевельова, скоригувати її положення про мовну ситуацію в Київській Русі.

Виклад основного матеріалу дослідження. С. Громенко критикує путінські шовіністичні висловлювання про те, що, мовляв, «...племена на величезному просторі – від Ладоги, Новгороду, Пскова до Києва і Чернігова – були об'єднані однією мовою (зараз ми її називаємо давньоруською)...» (що це, як не апологетика шахматовської теорії про *общерусский язык*?!). Автор зазначає, що це цілковита неправда і що вчені й досі сперечаються «... про справжню кількість і становище мов населення Русі», але «про “одну мову” не може йтися». Він подає екскурс аж углиб сторіч, до початків слов'янської історії, але конкретно щодо мовної ситуації в КР дотримується загалом таких положень:

1. «Спільна мова на Русі була, і то навіть не одна, але жодної єдності населенню вона аж ніяк не додавала, тому що нею мало хто розмовляв у реальному житті».

2. Так, як писали, «мало хто розмовляв». Але писемні мови справді були спільні. Перша – давньоруська мова, яка «бентежить Путіна», проте точніший термін – *давньокиївська книжна мова* чи навіть *київське койне*, бо за межами Києва її, очевидно, не вживали. Друга мова – церковнослов'янська (на основі староболгарських говорів). Фактично С. Громенко дотримується тут теорії так званої літературномовної диглосії в КР.

3. Скількома мовами говорили в повсякденні, ми не знаємо (учені подають різну кількість мовних утворень), і «жодної спільної розмовної мови на Русі ніколи не існувало» [2].

Звісно, стаття С. Громенка є важливою для відстоювання україноцентричної позиції у суперечках за нашу історичну й мовну спадщину, але він виступає тут у ролі «і жнець, і швець, і на дуду грець», а хотілося б, щоб про мову писали саме лінгвісти – не історики, тоді можна було б уникнути прикрих термінологічних і методологічних хиб. Для мовознавця очевидно, що койне – явище не книжне (писемне), а розмовне, і що книжну мову за межами Києва таки вживали (збереглися, наприклад, Варламова грамота 1192 р., смоленські грамоти). Постає також питання: чи ж справді, якщо йти за логікою автора, були дві спільні писемні мови в КР (а не одна спільна), коли, за його словами, поза Києвом давньокиївська мова навряд чи вживалася?

Крім того, С. Громенко, буває, перескакує від мови до діалектів, діалектних зон, не обумовлюючи між ними різниці: «Якщо ж спиратися на таке доволі оригінальне джерело, як помилки переписувачів книг, то кількість мов на Русі суттєво зростає. Георгій Хабургаєв нараховував п'ять діалектних зон: північно-західну, північно-східну, центральну, південну і південно-західну...» (див. також далі в цьому ж абзаці).

У зв'язку з мовною ситуацією в Київській Русі С. Громенко згадує погляди Юрія Шевельова – без сумніву, найвизначнішого й неперевершеного до сьогодні історика української мови, але чомусь принагідно, хоча, як на нашу думку, саме вони є найбільш науково обґрунтованими й найбільш виваженими. Автор статті, пишучи про два діалекти на території України часів КР – київсько-поліський і галицько-подільський, вочевидь, нав'язує до першої з двох статей Ю. Шевельова, написаних 1993 р. і об'єднаних під спільною назвою «Чому общерусский язык, а не вітчоруська мова?» [5]. Вона присвячена питанню східнослов'янського глотогенезу, а тому безпосередньо стосується мовної ситуації в КР. Тут немає потреби переповідати її головні висновки, оскільки ті широко відомі науковому загалу. Зрештою, твердження С. Громенка, що «жодної спільної розмовної мови на Русі ніколи не існувало» фактично корелює з підсумком Ю. Шевельова: «“жива” українська мова ніколи не була «давньоруська», ніколи не була “спільноруська”, ніколи не була тотожна з російською, не була предком або нащадком, або відгалуженням російської мови» [5, с. 398].

Однак погляди Ю. Шевельова на літературну мову КР лишилися, мабуть, не знані С. Громенкові, хоча в названій статті видатний славіст зауважив: «Умовна дата постановня давньоруської (літературної) мови – дата хрещення Русі – 988. Цю мову можна і слід назвати давньоруською» [5, с. 397–398].

Дещо ширше свої думки щодо літературної мови в КР учений виклав в «Історичній фонології української мови». На них звернула увагу молода дослідниця К. Каруник [3, с. 164–165]. За Шевельовим, під час укладання церковних текстів, яких більшість, свідомо уникали місцевих говіркових елементів, а їх послідовного відбиття годі знайти бодай у котромусь із давньоруських текстів, навіть коротесенький мовний матеріал – на графіті, монетах, печатках – радше церковнослов'янський, аніж давньоруський. Хіба що в Іпатіївському літописі представлені проміжні варіанти між місцевою редакцією церковнослов'янської мови і місцевою діалектною мовою, а яких еле-

ментів було більше – залежало від стилістичних настанов [4, с. 287–288].

Усі крапки над і щодо мовної ситуації в Київській Русі Ю. Шевельов розставив у статті «Несколько замечаний о грамоте 1130 года и несколько суждений о языковой ситуации в Киевской Руси» [6]. У ній учений скритикував насамперед позицію Б. Успенського про диглосію в КР, але водночас піддав критиці й основні постулати російського мовознавства, а саме: а) єдність церковнослов'янської мови; б) єдність давньоруської мови. Також Ю. Шевельов першим застосував соціолінгвістичний критерій для характеристики мовної ситуації Київської Русі.

Ю. Шевельов пише, що поняття «церковнослов'янська мова» і «давньоруська мова» – абстрактні, вони потребують конкретизації. Поготив, не було єдиної церковнослов'янської мови, як не було єдиної давньоруської мови [6, с. 169]. Церковнослов'янську мову в Давній Русі репрезентують щонайменше три редакції (болгарська як найпоширеніша, македонська, зрідка моравська) і ще й із місцевими мовними елементами в них. Але коли Б. Успенський пише про формування «русской редакции» церковнослов'янської мови як синтез прийшлої основи і місцевих елементів, то невідомим (бо непроаналізованим) залишається і перший, і другий складники. Цей другий складник теж був різним у Києві, Новгороді, Володимирі, бо будь-який тогочасний текст демонструє локальні мовні риси [6, с. 164–165].

Ю. Шевельов зазначає, що єдина церковнослов'янська і єдина давньоруська мови (в оригіналі – *русский язык*, але, оскільки йдеться про часи КР, думаю, доречно буде перекладати саме як *давньоруська мова*) існували лише в ідеалі, у намаганні, але навіть про таке намагання слід говорити лише умовно, бо в багатьох текстах воно не виявляється взагалі. Поставимо й ми слідом за вченим риторичні питання:

– чи думали писарі в Новгороді про єдність давньоруської мови? (Ю. Шевельов пише про укладачів так званої Хутинської грамоти);

– чи навчали дітей у новгородських школах тієї ж мови, що й у київських, і чи вчили їх уникати новгородських особливостей? [6, с. 169]

Дослідник не відкидає будь-якого прагнення мовної єдності, проте наголошує, що цю єдність розуміли дуже широко і вона допускала значні коливання, тобто значну варіативність. До того ж, очевидно, прагнення мовної єдності можна трактувати скоріше як прагнення до єдності православної, а не давньоруської [6, с. 169]. Додамо від себе, що, ймовірно, норма мала стильовий характер, а не лексико-морфологічно-орфографічний у сучасному термінологічному розумінні.

Далі Ю. Шевельов пише, що в кожному тексті з часів КР – чи то релігійних, чи то світських – церковнослов'янські й місцеві елементи змішуються. Він припускає, що перехід від церковнослов'янських елементів до місцевих можливий без особливих труднощів, тому що вони були частиною такої мовної системи, котра *усвідомлювалася тоді як одна мовна система*. Учений дотепно зауважує: якби ми могли взяти інтерв'ю в автора відомої Мстиславової грамоти 1130 року, чи не сказав би він, що переходи від церковнослов'янських до місцевих елементів можливі без проблем тому, що вони частина однієї мови? Визнання мовної ситуації КР як одномовної дає відповідь на питання, чому не було перекладів з місцевої мови церковнослов'янською мовою і навпаки: просто не роблять перекладів у межах однієї мови [6, с. 169–171].

Ю. Шевельов стверджує, що в літературній мові КР були елементи і церковнослов'янського, і місцевого походження, але вони були складниками однієї мови, подібно до того, як у сучасній англійській мові співіснують поряд грецькі, латинські, французькі, англо-саксонські елементи [6, с. 171].

На цьому дослідник не зупиняється і пропонує інший погляд на проблему. Він розглядає мовну ситуацію в КР з позицій діахронії (тобто історичного розвитку) і робить висновок, що ситуація диглосії, яку описував Б. Успенський, мабуть, склалася в КР щойно по прийнятті християнства, але вже в перших пам'ятках, що створювалися на території КР, почалася адаптація церковнослов'янської мови і нетривала ситуація диглосії перетворилася на ситуацію «ідеального мірила справжніх життєвих фактів». Крім того, упродовж майже трьох століть від християнізації, мовна ситуація мала змінюватися, хоча дослідники часто її розглядають у пласкій проекції [6, с. 172].

Висновки. Шевельовське трактування лінгвоситуації в Київській Русі, за яким літературна мова була сплавом мовних елементів – церковнослов'янських (різного походження) і місцевих (різного походження), що виявлялися у кожній пам'ятці, однак усвідомлювалася як одна мовна система, не є популярним серед сучасних науковців в Україні, і С. Громенко не становить винятку. Проте досі ніхто доказово не спростував такого бачення, і через це саме воно, на нашу думку, має бути поширеним у науковій, науково-популярній, навчальній літературі, а також в інформаційно-просвітницькій політиці нашої держави, зокрема, і в контексті змагань за нашу мовну спадщину.

ЛІТЕРАТУРА

1. Громенко С. Про історичну неєдність росіян та українців. Частина I: чи існувала спільна самосвідомість Русі? *Локальна історія*. 2023. 9 січня. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/pro-istorichnu-neiednist-rosiian-ta-ukrayintsiv-chastina-i-chi-isnuvala-spilna-samosvidomist-rusi/> (дата звернення: 30.10.2023).
2. Громенко С. Про історичну неєдність росіян та українців. Частина II: чи існувала спільна мова на Русі? *Локальна історія*. 2023. 27 січня. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/pro-istorichnu-neiednist-rosiian-ta-ukrayintsiv-chastina-ii-chi-isnuvala-spilna-mova-na-rusi/> (дата звернення: 30.10.2023).
3. Каруник К.Д. Шевельов як дослідник української мови : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Харків, 2019. 267 с.
4. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків : Акта, 2002. 1054 с.
5. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не виборуська мова?: З проблем східнослов'янської глотогонії. Дві статті про постання української мови. *Шевельов Ю. Вибрані праці* : у 2 кн. Кн. I : Мовознавство. 2008. С. 382–411.
6. George Y. Shevelov. Несколько замечаний о грамоте 1130 года и несколько суждений о языковой ситуации в Киевской Руси. *Russian Linguistics*. 1987. Vol. 11. № 2/3. P. 163–178.

REFERENCES

1. Hromenko, S. (2023, January 09.) Pro istorychnu neiednist rosiian ta ukraintsiv. Chastyna I: chy isnuvala spilna samosvidomist Rusi? [About the historical disunity of Russians and Ukrainians. Part I: was there a common self-awareness of Rus?] *Lokalna istoriia* [Local history]. Retrieved from: <https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/pro-istorichnu-neiednist-rosiian-ta-ukrayintsiv-chastina-i-chi-isnuvala-spilna-samosvidomist-rusi/> (Last accessed: 30 October 2023).
2. Hromenko, S. (2023, January 27). Pro istorychnu neiednist rosiian ta ukraintsiv. Chastyna II: chy isnuvala spilna mova na Rusi? [About the historical disunity of Russians and Ukrainians. Part II: was there a common language in Rus?]. *Lokalna istoriia* [Local history]. Retrieved from: <https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/pro-istorichnu-neiednist-rosiian-ta-ukrayintsiv-chastina-ii-chi-isnuvala-spilna-mova-na-rusi/> (Last accessed: 30 October 2023).
3. Karunyk, K. (2019). Shevelov yak doslidnyk ukrainskoi movy [George Y. Shevelov's Research into the Ukrainian Language]. (Candidate's thesis). Kharkiv.
4. Shevelov, Yu. (2002). Istorychna fonolohiia ukrainskoi movy [Historical Phonology of the Ukrainian Language]. Kharkiv: Akta.
5. Shevelov, Yu. (2008). Chomu obshcherusskij yazyk, a ne vibchoruska mova?: Z problem skhidnoslov'ianskoi hlotohonii. Dvi statii pro postannia ukrainskoi movy [On the problems of East Slavic glottogony. Two articles on the emergence of the Ukrainian language]. *Shevelov Yu. Vybrani pratsi* [Selected works in 2 books]. Book I: Movoznavstvo [Linguistics], 382–411.
6. Shevelov, George Y. (1987). Neskol'ko zamechanij o gramote 1130 goda i neskol'ko suzhdenij o yazykovoj situacii v Kievskoj Rusi [A few comments about the charter of 1130 and a few judgments about the linguistic situation in Kievan Rus]. *Russian Linguistics*, 11(2/3), 163–178.